

РЭПРЭЗЕНТАЦЫЯ МІЖАСОБАСНЫХ АДНОСІН У СТРУКТУРЫ ПОЛІСЕМАНТЫЧНЫХ ДЗЕЯСЛОВАЎ

REPRESENTATION OF INTERPERSONAL RELATIONS IN THE STRUCTURE OF POLYSEMANTIC VERBS

В. Д. Старычонок,

*доктар філалагічных навук, прафесар,
дэкан філалагічнага факультэта
Беларускага дзяржаўнага педагагічнага
ўніверсітэта імя Максіма Танка*

V. Starichenok,

*Doctor of Philology, Professor,
Dean of the Faculty of Philology,
Belarusian State Pedagogical University
named after Maxim Tank*

Паступіў у рэдакцыю 21.01.20.

Received on 21.01.20.

У артыкуле разглядаюцца дзеясловы, якія ў сваіх другасных значэннях выражаюць міжасобасныя адносіны. Вылучаецца восем тэматычных груп дзеясловаў, у сэнсавых структурах якіх па рэгулярных метафарычных мадэлях утвараюцца пераносныя значэнні, як правіла, з адмоўнай канатацыяй. Характарызуецца найбольш распаўсюджаны лексіка-семантычныя варыянты, выяўляецца іх здольнасць да ўтварэння антанімічных пар.

Ключавыя словы: дзеясловы міжасобасных адносін, метафара, другасныя намінацыі, семантычныя мадэлі, канатацыя.

The article considers verbs that in their secondary meanings express interpersonal relations. There are eight thematic groups of verbs, the meaning structures of which create figurative meanings mostly with negative connotation on regular metaphoric models. The most spread lexical-semantic variants are characterized, their ability to create antonymic pairs is revealed.

Keywords: verbs of interpersonal relations, metaphor, secondary nomination, semantic model, connotation.

Дзеясловы міжасобасных адносін адлюстроўваюць узаемаадносіны паміж людзьмі, якія аб'ектыўна выяўляюцца ў характары і спосабах узаемных уплываў у працэсе зносін, сумеснай дзейнасці, паўсядзённым жыццём. Такія дзеясловы носяць антрапацэнтрычны характар, бо адным з важнейшых кампанентаў іх семантыкі з'яўляецца чалавек і ўказанне на адушаўленыя асобы, якія здольны ўспрымаць маўленне, адчуваць эмоцыі, перажываць, удзельнічаць у сацыяльным узаемадзеянні і інш. Сярод такіх дзеяслоўных адзінак вылучаюцца тры асноўныя групы.

У першую групу ўваходзяць дзеясловы, якія абазначаюць эмацыянальна-ацэннае стаўленне, якое можа быць станоўчым (*кахаць, любіць, давяраць*) і адмоўным (*ненавідзець, абражаць, абсмейваць, асуджаць, папракаць*). У другую групу ўключаюцца дзеясловы, аб'яднаныя інтэгральнай семай «вонкавы спосаб выяўлення адносін» праз такія прыметы, як «міміка» (*усміхацца, смяяцца*), «жэст» (*дзякаваць, прывітацца*), «дзеянне» (*абдымаць, даглядаць, абараняць*), «паводзіны» (*заступацца*). У гэтай групе таксама вылучаюцца дзеясловы са станоўчай (*апладзіраваць, дзякаваць, вітаць, хваліць*) і адмоўнай (*пагражаць, крывадушнічаць, кліць*) канатацыяй. У трэцяй групе аб'ядноўваюцца дзеясловы кантакту, якія выражаюць устанавленне фізічнага ці духоўнага кантакту (*знаёміцца, звязвацца, спісвацца*), падтрымліванне кантакту (*узгадняць, ладзіць, дамаўляцца*), перапыненне кантакту (*сварыцца, ляцца, разводзіцца*).

Як бачна з прыкладаў, значэнне міжасобасных адносін уключаецца ў структуру першасных невытворных лексіка-семантычных варыянтаў (далей – ЛСВ) гэтых дзеясловаў. Другасныя ЛСВ выяўляюцца ў невялікай частцы дзеясловаў і носяць метафарычны характар. Крыніцай для ўтварэння такіх намінацый служаць пер-

шасныя ЛСВ дзеясловаў са значэннем руху, разбурэння, фізічнага пашкоджання, ваенных дзеянняў, разрыву, раз'яднання, напаўнення і інш. Вылучаецца некалькі тэматычных фрэймаў, у межах якіх па рэгулярных метафарычных мадэлях актыўна ўтвараюцца другасныя ЛСВ міжасобасных адносін. Прааналізуем асноўныя групы дзеясловаў, пры класіфікацыі якіх улічвалася тэматычная прыналежнасць першасных ЛСВ.

1. Акцыянальныя дзеясловы (*звесці, развесці, сысціся, разысціся, адступіцца, наехаць*). Такія дзеясловы па прычыне спецыфікі іх акцыянальнай семантыкі ўтвараюць антанімічныя пары, другасныя ЛСВ якіх таксама ствараюць бінарныя апазіцыі са значэннем міжасобасных адносін. Шырокая семантычнай парадэгімай характарызуецца семантычныя дэрываты дзеясловаў *сысціся – разысціся*:

а) 'псябраваць' – 'спыніць сяброўства, парваць адносіны з кім-небудзь'. *Яны і сышліся тады з ім, амаль псябравалі* (В. Быкаў); *Мы разышліся. Кожны панёс у душы свой жал і сваё адчуванне вінаватасці* (А. Кудравец);

б) 'уступіць у шлюб, наладзіць сумеснае жыццё' – 'перастаць жыць сумесна, развесціся (пра мужа, жонку)'. *За гэты час яе муж кінуў, сышоўся з яе малодшаю сястрой, якая, кажучы, зусім другога складу чалавек* (У. Дамашэвіч); *Я добра памятаю, як бацькі нашы разышліся. Мне было тады восем год* (К Чорны);

в) 'аказацца адзінадушным у чым-небудзь, прыйсці да згоды' – 'не сысціся ў поглядах, меркаваннях з кім-небудзь, выявіць нязgodу з кім-небудзь у чым-небудзь'. *Урэшце, мы з вамі і сышліся тут, каб паразумецца добра* (І. Чыгрынаў); *Пры канцы жыцця мысляр разышоўся ў поглядах з былымі папелінікамі* (У. Арлоў);

Прыкладна той жа кірунак сэнсавага развіцця назіраецца ў сэнсавых структурах антанімічнай пары

звесці 'дапамагчы сустрэцца ці сысціся з кім-небудзь', 'заклучыць шлюб', 'падбухторыць да сваркі, спрэчкі, бойкі' – **развесці** 'разлучыць каго-небудзь', 'аддаліць аднаго ад другога', 'скасаваць чый-небудзь шлюб', 'разбараніць каго-небудзь'. *Гэты лёс у той вечар звёў так нечакана яго з Верай, скрыжаваў іх дарогі* (У. Дамашэвіч); *Яго нібы знарок прыслалі, каб звесці разам, сутыкнуць* (І. Мележ); *Ты была маёй першай каханай, толькі лёс нас навекі развёў* (А. Ставер); *Камандзір, убачыўшы, што паміж Паўлам і Анатолем завязваецца сварка, паспяшаўся іх развесці* (У. Федасеенка).

Семантычная парадыгма зваротнага дзеяслова **адступіцца** 'ступіўшы адзін або некалькі крокаў назад, убок, аддаліцца ад каго-, чаго-небудзь; адступіць' уключае 5 пераносных ЛСВ, міжасобасныя адносіны ў якіх выражаюць нігілістычны працэс адмаўлення ад каго-, чаго-небудзь, парывання сувязей і адносін з кім-небудзь, адступлення ад сваіх поглядаў, перакананняў і інш. Параўн.: 1) 'адмовіцца ад чаго-небудзь; перастаць дамагацца чаго-небудзь'. *Саўка хацеў пакевітацца з войтам і яго прыцялямі, парваць з імі кантакт і адступіцца ад той бруднай ролі, на якую падбілі яго* (Я. Колас); *Прыслешваць пытаннямі не выпадала, хоць ведаў, што не адступлюся, пакуль усё не распытаю* (С. Грахоўскі); 2) 'адкаснуцца, адчапіцца'. *Я думаю, стражнікі пабаяцца нас дваіх і адступяцца. Не будуць жа яны страляць у нас!* (А. Якімовіч); *Драздова гэты раз адступілася ад жанчыны, не памагала, толькі пільна назірала за яе яшчэ няўмелымі рухамі, тоячы на вуснах ледзь прыкметную ўсмешку* (В. Быкаў); 3) 'парваць адносіны, сувязь з кім-небудзь; адварнуцца ад каго-небудзь'. *Жонка адступілася і выгнала з хаты, а сама з дзіцем засталася* (А. Кудравец); 4) 'перастаць прытрымлівацца (аб'яцанняў, поглядаў, перакананняў і пад.), адрачыся ад чаго-небудзь'. *Ён тут жа мог адступіцца ад свайго рашэння, калі думка ў дырэктара была другой* (У. Дамашэвіч); 5) 'пайсці на прымірэнне, згоду'. *Але ў апошняга быў такі жаласны выгляд, што ён адступіўся ад яго і адразу стаў мяккім з ім* (Я. Нёманскі).

У дзеяслова наехаць 'едучы, наткнуцца на каго-, што-небудзь'; 'прыехаць у вялікай колькасці' развіваецца другасны ідывідуальна-аўтарскі размоўны ЛСВ 'запухаць, варожа выступаць супраць каго-небудзь, прымяніць пагрозы'. *Крытык наязджае на літпрэміі, абсаджвае графаману* (П. Абрамовіч); *Ён упрытык і сталёвым голасам пачаў на мяне наязджаць у духу «мы яшчэ добрыя, але зараз будзем злымі»* (Я. Хвалей).

2. Дзеясловы ваенных дзеянняў (**бамбіць, бамбардзіраваць, атакаваць, разграміць, узарваць, наступаць, адступаць**). У другасных ЛСВ такіх дзеясловаў адлюстроўваюцца падзеі сацыяльнага жыцця чалавека і грамадства, паводзіны чалавека, яго вобраз і стыль жыцця, узаемаадносіны людзей у сферы эканомікі, палітыкі, рэлігіі, адукацыі, навукі і інш. Кагнітыўныя мадэлі актуалізуюць у новай канцэптуальнай вобласці наступныя сэнсавыя маркеры:

а) 'не даваць спакою каму-небудзь, дакучаць якімі-небудзь пытаннямі, просьбамі, патрабаваннямі, шматлікімі лістамі, настойліва і неаднаразова дамагацца чаго-небудзь' (**бамбіць, бамбардзіраваць, атакаваць**). *Я бамбіў рапартамі начальства, прасіў адправіць мяне на фронт* (А. Дзенісевіч); *Мяне літаральна бамбардзіруюць людзі, якія жадаюць, каб пра іх знялі сюжэт* (П. Барану); *Лявон атакаваў свайго гасця безлічу пытанняў* (М. Лынькоў);

б) 'вывесці з сябе, абурыць, вельмі разлаваць' (**узарваць**). *Касачэўскі ніколі не быў артадоксам, але яго так абурыла іх слепата, што яго ўзарвала* (У. Караткевіч);

в) 'даказаць памылковасць чый-небудзь перакананняў, нанесці ідэйнае паражэнне каму-небудзь' (**разграміць**). *Яны хацелі разграміць сваіх палітычных праціўнікаў* (У. Васільеў);

г) дзеясловы ваенных дзеянняў **наступаць, адступаць** у першасных і другасных ЛСВ выражаюць наступныя антанімічныя дзеянні: **наступаць** 'весці наступленне' → 'падступаць да каго-небудзь з просьбамі, пагрозамі і пад.' *Мужыкі перш наступалі на яе, крычалі, пагражалі, а потым убачылі, што не даб'ешся ад яе аніякага толку, толькі дарма час патраціш* (М. Зарэцкі); *«Вы мне кажыце праўду, чуеце? Чыстую праўду», – гарача наступала панна Людміла* (Я. Колас); **адступаць** 'адыходзіць назад пад націскам праціўніка, пакінуўшы свае ранейшыя пазіцыі' → 'адмаўляцца ад сваіх намераў, задум, спасавачь'. *«А з кім ты тут?» – не адступала грозная цётка* (П. Місько); *Я ўжо рашыў дазволіць жанчыне спатканне, але нешта ўстрымлівала мяне сказаць ёй пра гэта, адразу адступіць перад ёю* (А. Васілевіч).

3. Дзеясловы разбурэння, пашкоджання (**разбурыць, адбіцца, рваць, разрываць, спустошыць**). Гэтыя дзеясловы выражаюць рэзкія негатыўныя адносіны да чый-небудзь дзеянняў і часта ўтрымліваюць жаданне спынення такіх дзейняў:

а) **разбурыць** 'перашкодзіць ажыццяўленню чаго-небудзь, разладзіць расстроіць', 'перапыніць, спыніць (пра размову, адносіны)'. *Зазыба раптам вельмі лёгка і нечакана разбурыў лоіку яёнай версіі* (І. Чыгрынаў); *Ён бязлітасна разбурыў мой супакой. Усе мне здрадзілі, усе мяне забылі* (З. Бядуля); *З'яўленне новых людзей няк разбурыла тую гамонку* (В. Гігевіч);

б) **адбіцца** *'пазбавіцца ад каго-небудзь дакучлівага, назойлівага або нежаданага'. *Другая б на тваім месцы пазайздросціла, толькі – бач, ад хлопцаў не адбіцца, а ты... ха-ха-ха* (М. Лынькоў);

в) **рваць, разрываць** 'спыняць, разрываць адносіны, сувязі, размову, перагаворы і пад.'. *У гэтай сям'і ніхто нікога не шукаў. Адлегласць лёгка рвала крэўныя і сваяцкія сувязі* (Г. Каржанеўская); *Не рвай ён сувязей з былымі сваім калегамі* (В. Малецкі); *Няўжо нельга зрабіць так, каб не разарваць дружбы?* (І. Шамякін);

г) **спустошыць** 'пазбавіць маральных сіл і здольнасці супраціўляцца, зрабіць няздольным да актыўнага, творчага жыцця'. *Спрэчка з Віктарам спустошыла мяне* (А. Савіцкі).

4. Дзеясловы прымацавання, змацавання, счэплення ці адмацавання, развязвання, расчэплення групуюцца вакол двух антанімічных цэнтраў: а) прымацавацца, датыкацца, хапацца, трымацца, прыліпнуць (**чапляцца, прычапіцца, прывязацца, прыстаць, прыклеіцца, прыліпнуць, прыляпіцца**); б) развязацца, адвязацца, расчапіцца (**адчапіцца, адвязацца, адстаць, адклеіцца, адляпіцца, адліпнуць**).

Другасныя ЛСВ першага цэнтра развіваюцца па прыкладна аднолькавых напрамках і ўказваюць на назойлівасць, прыставучасць, дакучлівасць, прыдзірлівасць каго-небудзь: *Малыя лезлі і чапляліся да іх з пытаннямі* (М. Лынькоў); *Вось прычапілася да чалавека і мне слова не дае ўставіць* (І. Сяркоў); *Чаго ты прывязаўся, як смала? Згінь, прападзі, нячыстая сіла!* (Я. Колас); *Зазыба паблажліва ўсміхнуўся, маўляў, вось прывязалася старая са сваім сном!* (І. Чыгры-

наў); *Васіль так прыстаў, што нельга было адгаварыцца* (Ц. Гартны); *І прыстала ж, як смала* (Я. Колас); *«Пойдзем дахаты», – прыклеіўся да Белавалода Ядрэйка* (Л. Дайнека); *«Ну, што ты да яе прыліп?» – сказала маці і з дакорам паглядзела на Валодзю* (Г. Васілеўская).

Другасныя ЛСВ другога цэнтра ўказваюць на пазбаўленне ад каго-небудзь дакучлівага, назойлівага або непрыемнага, нежаданага: *Алена Яўгенаўна. Адчапіся ад чалавека!* (А. Федарэнка); *Адчапіся ты, дзядзька Марцін! Не мерай ты ўсіх на свой капыл!* (Я. Брыль); *Я ледзь адвязаўся ад іх. Пайшоў пад вяза-мі і ліпамі паўз хаты* (У. Караткевіч); *Скажу вам яшчэ болей, каб вы ўршыце адвязаўся ад мяне і не ліплі, як назойлівыя мухі* (М. Лынькоў); *Я ўжо быў упэўнены, што ён ад мяне не адстане, што прыклеіўся, як бярозавы ліст ад веніка ў лазні* (А. Бароўскі).

Дзеясловы адліпнуць, адляпіцца са значэннем 'адстаць, перастаць дакучаць, назаліць' у тлумачальных слоўніках не фіксуюцца і абмежавана выкарыстоўваюцца ў дыкурсах некаторых пісьменнікаў: *«Добра... Мы яшчэ пагаворым пра гэта... Як вас зваць?» – Гардзей хацеў, каб яна хутчэй адліпла* (П. Місько); *Яна нарэшце ад яго адляпілася, і ўсе заўважылі пачырванелы Жэнькаў твар* (А. Бязлепкіна).

5. Дзеясловы напаўнення, загрузкі чым-небудзь (*грузіць, нагрузіць, загружаць*). У пераносным значэнні гэтыя дзеясловы выражаюць дзеянні, якія пераўзыходзяць норму, ускладняюцца залішняй інфармацыяй, непатрэбнымі пытаннямі, праблемамі і тым самым выклікаюць адмоўную канатацыю: *Я не раблю за яе ўсё, каб не грузіць сваёй апекай* (М. Маляўка); *Не трэба грузіць усіх арганізацыйнымі праблемамі* (А. Чэкан); *Загрузіла яна хлопца сваімі юнацкімі разважаннямі пра бясконцы свет і бясконцае каханне* (В. Марыкаў).

6. Дзеясловы фізічных дзеянняў чалавека развіваюць другасныя ЛСВ з наступнымі маркерамі міжасобасных адносін:

а) 'не даваць спакою каму-небудзь, дакучаць' (*тузаць, церабіць, тармасіць*). *Ён цэлы дзень тузаў пытаннямі Тураўца* (У. Шыцік); *Я не стаў болей церабіць яго пытаннямі, настане час – усё праясніцца* (А. Кудравец); *Тармосяць Параньку, распытваюць, як гэта ёй удалося прывезці сетку на агароджу* (М. Ракітны);

б) 'рэзка адчытваць, крытыкаваць' (*сцябаць*). *Сцябаць крыўднымі словамі* (П. Васільеў); *Саламон сцэбаў начальства. Лоўка! Як у гоголеўскім «Рэвізоры» выйшла* (З. Бядуля);

в) 'накіроўваць свае дзеянні, размову на дасягненне якой-небудзь мэты; настойліва дамагацца чаго-небудзь, схіляць да чаго-небудзь' (*гнуць*). *Рыль зірнуў на дзёда Талаша. Ён дагадваецца, куды гне стары* (Я. Колас);

г) 'аказваць уплыў на каго-небудзь, звычайна непажаданы' (*ціснуць*). *«Не трэба ціснуць на маё сумленне», – зларадна ўсміхнулася Вярбіцкая* (В. Праўдзін).

7. Дзеясловы са значэннем фізічнага пашкоджання чалавека (*параніць, укалоць, калечыць, нявечыць*). Другасныя ЛСВ арыентаваны на выражэнне адмоўных канатацый 'прычыніць каму-небудзь душэўны боль, пакуты', 'пакрыўдзіць, абразіць', 'нявечыць маральна': *І яшчэ ў тую ж раніцу маці скрушна, баючыся параніць маю дзіцячую яшчэ душу, паведаліла пра гэта* (А. Бароўскі); *Ён шукаў слова, якім бы ўкалоць*

Чарпакевіча (К. Чорны); *Ізяслаў зірнуў на яго, хацеў раззлавацца, гнёўным словам укалоць Каснячку, але стрымаўся* (Л. Дайнека); *Даўно трэба было б свайго настаўніка прызначыць, каб гэта недалуга дзяцей не калечыла* (К. Акула); *Не трэба гэтымі словамі і прыкладамі нявечыць душу дзіцяці* (У. Клімовіч).

8. Дзеясловы са значэннем пэўных дзеянняў жы-вёл, птушак і насякомых, звязаныя часцей за ўсё са спажываннем ежы (*грызці, дзяўбіць, пакусаць, уджаліць*). Другасныя ЛСВ носяць негатывную канатацыю, звязаную з назойлівасцю, дакучлівасцю, шкадлівасцю, а таксама пагардлівасцю і крыўдай. *Баба Ганна спачатку грызла яго за той гармонік* (В. Казько); *Няхай дзяўбуць і закідаюць мяне лібералы, але я буду стаяць на сваім* (А. Арсеннеў); *Значыцца, калі мяне на кіруючую пасаду не вылучаюць, то трэба пакусаць ці праглынуць* (В. Праўдзін); *Анэля спрабавала стрымаць сваё абурэнне і, хоць словы уджалілі яе, уджалілі нечакана балюча, выціснула з сябе усмешку* (Т. Бондар).

Такім чынам, для выражэння міжасобасных адносін у беларускай мове выкарыстоўваецца вялікая колькасць дзеясловаў у іх прамых пераносных значэннях, што сведчыць пра дастатковую сфарміраванасць гэтай лексічнай групы, яе поўную суаднесенасць з пазамоўнай рэальнасцю і малой запатрабаванасцю выкарыстання лексічных адзінак іншых тэматычных груп. Невялікую колькасць корпуса намінацый міжасобасных адносін (звыш 50 лексічных адзінак) складаюць другасныя намінацыі. У якасці сферы крыніцы для ўтварэння другасных ЛСВ выступаюць першасныя ЛСВ дзеясловаў такіх фрэймаў, як акцыянальнасць, ваенныя дзеянні, разбурэнні, фізічныя пашкоджання чалавека, напаўненні ці загрузкі чым-небудзь, дзеянні жывёл, птушак і насякомых і інш.

У групе міжасобасных адносін дамінуючым з'яўляецца ЛСВ 'не даваць спакою каму-небудзь, назаліць, дакучаць якімі-небудзь пытаннямі, просьбамі, патрабаваннямі, настойліва і неаднаразова дамагацца чаго-небудзь', які рэгулярна ўтвараецца ў сэнсавых структурах звыш 15 дзеяслоўных адзінак. Дзеясловы гэтай групы могуць уступаць у антанімічныя адносіны і выражаць процілеглыя працэсы, пазначаныя маркерамі 'перастаць дакучаць, назаліць, пазбавіцца ад каго-ці чаго-небудзь дакучлівага, назойлівага або непрыемнага, нежаданага'. Дарэчы, выражэнне антанімічных адносін з'яўляецца спецыфічнай рысай другасных ЛСВ міжасобасных намінацый і можа ажыццяўляцца ў наступных напрамках: 'пасябраваць' ↔ 'спыніць сяброўства', 'уступіць у шлюб' ↔ 'скасаваць шлюб', 'прыйсці да згоды' ↔ 'выявіць нязгоду' і інш.

Даследаванне другасных намінацый выявіла, што большасць метафарычных ЛСВ (каля 80 %) носіць перагатыўны (адмоўны) характар і ўказвае на такія канатацыйныя маркеры, як 'дакучаць, назаліць', 'перапаўняць непатрэбнай інфармацыяй', 'разрываць адносіны', 'варожа выступіць', 'рэзка крытыкаваць', 'абурыць, раззлаваць', 'пакрыўдзіць, абразіць', 'прычыніць душэўны боль', 'аказваць непажаданы уплыў', 'дамагацца чаго-небудзь' і інш. ЛСВ з умоўнай станоўчай канатацыяй складаюць невялікі працэнт ад усёй колькасці другасных ЛСВ і выражаюць маркеры 'пасябраваць', 'наладзіць сумеснае жыццё', 'аказацца адзінадушным', 'пайсці на прымірэнне, згоду'.